

Možnosti zjišťování a měření negativních jevů ve vědomí lidí

ALENA KUNSTOVÁ

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
Praha

Socialistický člověk, formovaný rozpornými podmínkami epochy přechodu od kapitalismu ke komunismu, ještě není ani nemůže být člověkem plně a všestranně rozvinutým, v němž organicky splývá duchovní bohatství, mravní čistota s tělesnou dokonalostí v harmonickou jednotu. Je to způsobeno především stupněm rozvoje výrobních sil. Mám-li použít Engelsových slov, potom „lidé se pokaždé osvobodili natolik, nakolik jim to přikazoval a dovoloval nikoli jejich ideál člověka, nýbrž existující výrobní síly“ [Marx – Engels 1956 : 441].

Formování a prohlubování socialistického vědomí a utváření socialistického uvědomění je nezbytnou podmínkou budování socialismu: vyplývá to ze skutečnosti, že socialismus u nás vstoupil do etapy budování rozvinuté socialistické společnosti [Hlavní směry 1986]. Pro tuto etapu je charakteristické prohlubování jednoty a růst hluboké vzájemné podmíněnosti a integrace socialistických ekonomických, politických, sociálních a kulturních stránek společenských procesů. To vše se determinujícím způsobem odráží ve vědomí a v potřebách rozvoje a formování vědomí, ve strukturních vazbách společenské praxe a politiky, poznamenává to obsah i projevy socialistického vědomí i obsahové prolínání jeho forem. Růst úlohy subjektivního činitele a uvědomělé činnosti lidí a jejich přeměna ve všestranně rozvinutý subjekt je zákonitostí této etapy rozvoje socialismu. Je tudíž nutností a potřebou dosáhnout přeměny a prohlubování socialistického vědomí na základě marxisticko-leninského světového názoru a vědecké ideologie dělnické třídy.

Druhá příčina, proč je tento problém aktuální a proč je nutné mu věnovat systematickou pozornost, je soudobý ideologický boj. Socialistické vědomí se formuje na základě vědeckého světového názoru. Je to vědomí třídní, které je spojeno s poznáním antagonistické protikladnosti kapitalismu a socialismu, utváří se nejen v podmínkách revolučních přeměn společnosti, které vedou k novému typu společenského pokroku, ale i v podmínkách intenzivního třídního boje v soudobém světě. V současné době je ideologická diverze proti socialismu velmi silná a nabývá různých forem a metod. Zaměřuje se především na destrukci socialistického vědomí a snaží se přitom působit zejména na mládež. Proto boj proti buržoazní ideologii, revizionismu a antikomunismu je nutnou součástí veškeré činnosti směřující k rozvíjení a formování socialistického vědomí.

Problematika rozvoje a formování socialistického společenského vědomí je velmi složitá. Je to dáno již povahou samého vědomí, složitostí odrazu, který představuje, a specifikou jeho vnitřních strukturních vazeb. Je složitou problematikou ve své zprostředkovanosti, v níž se projevuje v reálném jednání lidí. To vše komplikuje možnosti zjišťovat rozvoj vědomí ve vztahu ke společenské praxi i k praktickým postojům a jednání jednotlivců.

Společenské vědomí tvoří významnou součást subjektivní stránky společnosti, která je přitom značně složitým, bohatě strukturovaným jevem, jehož části se navzájem ovlivňují. To například znamená, že se politické, mravní, ekonomické

nebo jiné rozhodnutí týká jak společnosti jako celku, tak i jedince, a to ať si to uvědomuje či nikoli. A v podmínkách uvědomělého řízení společenských procesů za socialismu pak nedostatečné rozvinutí společenského vědomí a celé subjektivní stránky osobnosti jedince znamená brzdu celého sociálně ekonomického rozvoje, nebezpečí návratu živelnosti.

Obsah společenského vědomí není libovolný a je určen potřebami lidí, kteří žijí v dané etapě v určitých objektivních konkrétně historických podmínkách života společnosti. Ty působí na utváření všech podstatných stránek osobnosti v oblasti světonázorové, mravní, odborné profesní, politické, fyzické i charakterové, tedy všech stránek a vlastností, které jsou nezbytné pro účast člověka na plnění historicky a společensky konkrétních úkolů rozvoje společnosti.

Přitom je nutné si uvědomit, že společenské vědomí vznikalo v průběhu lidské společenskohistorické praxe a je současně jakousi „pamětí“ lidstva, v níž se odrážejí jak jednotlivé stránky společenského bytí, tak i přírodní a společenské podmínky existence člověka, jeho zkušenosti i myšlenkové hodnoty vytvořené lidmi v procesu historického vývoje. *Společenské vědomí je takto všeobecným vědomím určitého období, určité společenské formace, třídy, skupiny, národa.* Je tedy obecným jevem, který vstoupil do všech aktivit vědomí určitého seskupení lidí spjatých společným životem. K jeho druhům (formám) bývá nejčastěji počítáno politické, právní, mravní, ekonomické, filozofické, estetické a náboženské vědomí.

Společenské vědomí je celek, ale i jeho jednotlivé druhy plní zároveň ve svém vývoji funkci poznávací, hodnotící, světonázorovou a výchovnou. Je však také vnitřně rozporné — v souvislosti s lidskou praxí odráží objektivní realitu a zároveň vyjadřuje vztah k této realitě. A neobrazí jen jednotlivé stránky společenského bytí, ale je zevšeobecněným vědomím, odrážejícím přírodní a společenské podmínky existence člověka a vyjadřujícím zároveň cíle praktické přeměny světa i myšlenkové hodnoty vytvořené lidmi v procesu historického vývoje [Vaněk 1980 : 35]. *Individuální vědomí je s to postihnout jen část celkového společenského vědomí, společenské vědomí obohacují přínosy individualit.*

Zvláštní místo v časové souvislosti společenského vědomí má poměr idejí rozvíjených v určitém období vůči idejím z období následujícího. Jde o myšlenkové směry, které je nutné v onom následujícím období brát v úvahu, i když se třeba jeho celkové tendence orientují jinak. To byl zřejmě důvod, proč G. V. Plechanov upozorňoval, že „pro pochopení způsobu myšlení v dané epoše je třeba znát i způsob myšlení v epoše předcházející“ [Plechanov 1951 : 192]. Toto „dědictví idejí“ může však mít jak pozitivní, tak i negativní podobu (což se může projevit jako uchovávaní přežitků). Například nesporně pozitivní význam má pro naši současnou socialistickou společnost dědictví idejí takových myslitelů, jakými byli Marx, Engels, Lenin — zakladatelů vědeckého světového názoru. Naproti tomu zbytky maloburžoazního utilitarismu, liberalismus, pragmatismus, maloburžoazní a náboženské ideologie ve vědomí lidí v naší společnosti působí negativně tím, že posilují základy individualismu a egoismu proti dějinně progresivnímu přechodu motivace lidí ke kolektivismu. Základem socialistického společenského vědomí je socialistický humanismus, pro nějž je nejvyšším ideálem společenství všestranně se rozvíjejících osobností. Socialistické společenské vědomí nejen tento ideál obsahuje, ale také se podílí na jeho realizaci, přičemž na jedné straně formuje tendence tvořící se socialistické společnosti a na druhé straně je zaměřeno na kritiku těch snah, které usilují o zabrzdění tohoto vývoje. Socialistické přeměny společnosti nikde a nikdy neprobíhaly automaticky, bez obtíží a rozporů. Složitost tohoto procesu se od-

ráží i v duchovním životě jak celé společnosti, tak i jednotlivců. Ve společenském a individuálním vědomí i v období rozvinutého socialismu vznikají a poměrně dlouho budou ještě existovat rozpory mezi teoretickými znalostmi a běžnými představami, rozpory mezi ideologií dělnické třídy a pozůstatky buržoazní ideologie, rozpory mezi formálně přijatými socialistickými normami a zásadami a skutečně uznávanými hodnotami a manifestovaným jednáním, které je vzdáleno socialistickým ideálům, a rozpory mezi rozvinutým společenským vědomím a ještě nerozvinutým individuálním vědomím nedospělého jedince (adolescenta) apod.

Má-li být dosaženo dialektického souladu mezi rozvojem materiálního a duchovního života socialistické společnosti, je třeba překonávat celou řadu těchto rozporů, které při přechodu ke komunismu vznikají.

Reálné rozpory ať v duchovním životě nebo ve společenském vědomí (což je širší pojem) nemají kořeny pouze gnozeologické a psychologické, ale také sociální (gnozeologické kořeny ostatně nebývají nikdy izolovány od kořenů sociálních).

Nerovnoměrný charakter upevňování nového vědomí, přeměny duchovního života nelze tedy redukovat jen na problém přežitků kapitalismu. Tato nerovnoměrnost existuje i v rámci formování samotného komunistického vědomí mas a odráží tempo a nestejnou úroveň socialistických přeměn v těch či oněch sférách společenského života. Ve vědomí jednotlivých lidí se mohou rozporně prolínat marxisticko-leninské politické názory a pozůstatky měšťáckého estetického vkusu či například svědomitý vztah k práci, vysoká odbornost a religiozita. Zjednodušené a povrchní představy o procesu upevňování komunistických idejí ve vědomí (individuálním) občanů socialistického státu jsou zjevně nesprávné. Upozorňoval na to již V. I. Lenin, když řekl: „... Můžeme a musíme začít budovat socialismus nikoliv z vyfantazírovaného a speciálně námi vytvořeného lidského materiálu, nýbrž z toho materiálu, který nám zanechal po sobě kapitalismus... Odtud vyplývá úkol překonat staré zvyky, staré návyky, které nám zůstaly jako dědictví po starém zřízení, návyky a zvyky vlastnické, kterými je skrz naskrz prosycena celá masa“ [Lenin 1955 : 99].

Kromě těchto rozporů, které mají svůj původ v minulosti, existují v naší společnosti i nové rozpory, které s sebou přináší současná doba, včetně vědeckotechnické revoluce, a které se dotýkají všech společenských procesů, sféry společenského vědomí i formování mravního profilu nového člověka. C. A. Stěpaňan charakterizuje tyto rozpory jako reálné rozpory socialistické společnosti a dělí je na tři skupiny:

První skupina souvisí s vnitřními dialektickými zákonitostmi vývoje výrobních sil, včetně vědy.

Druhá skupina souvisí se širokým zaváděním automatizace.

Třetí skupina souvisí s důsledným třídním přístupem k hodnocení místa a poslání vědeckotechnické inteligence ve vědeckotechnické revoluci.

Čtvrtá skupina zahrnuje rozpory mezi stoupajícími nároky vědeckotechnické revoluce na morálně psychologické kvality, disciplínu a další vlastnosti člověka a dosud nízkou mravní vyspělostí určité části obyvatelstva, mimo jiné i mladých lidí [Stěpaňan 1982 : 33–35].

Všechny tyto rozpory se odrážejí specifickým způsobem ve společenském vědomí, vědomí tříd i jednotlivců, posilují — podle své povahy a podmínek — ty či ony jeho rysy a stav. K obecným příčinám a podmínkám řady nežádoucích jevů patří i rozpory, obtíže a nedostatky provázející výstavbu socialismu v podmínkách existence kapitalistického tábora, který se jich snaží využít k oslabení a rozvrácení socialismu.

Charakteristickým rysem příčin a podmínek řady rozporů je skutečnost, že při jejich vzniku či působení jde o faktory v té či oné míře dočasně působící, přičemž intenzita jejich působení se mění podle konkrétních situací, za nichž probíhá výstavba socialismu. Jde o příčiny a faktory poznatelné a v socialistické společnosti postupně odstranitelné.

Budování rozvinuté socialistické společnosti vede k neustálému zvyšování hmotné a kulturní úrovně společnosti, přináší s sebou stále širší uspokojování potřeb lidu a zároveň větší narůstání těchto potřeb. Zvyšování životní úrovně však u některých jednotlivců a skupin vede k uplatňování spotřebitelské morálky, k uplatňování individuálních či skupinových zájmů a k nedodržování socialistické zákonitosti. Příčiny a podmínky řady rozporů a nežádoucích jevů souvisejí tak s širší problematikou zápasu o socialistický životní způsob.

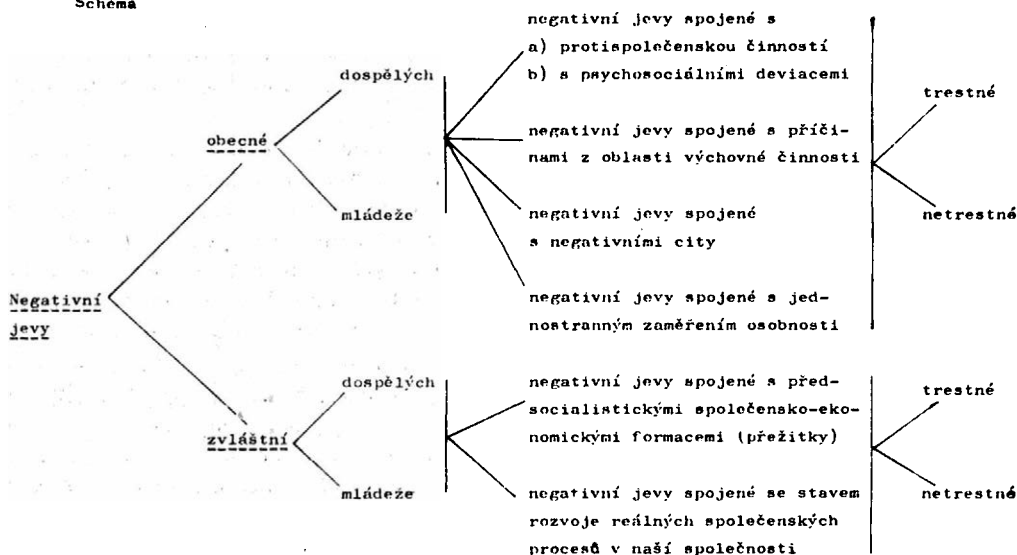
Všechny ty jevy ve vědomí a chování lidí, které porušují principy komunistické morálky, ať je nazýváme přežitky, protispolečenskými jevy, mateřskými znaménky staré společnosti, protisocialistickými jevy, antipody komunistické morálky atd., lze shrnout pod pojem *negativní jevy ve vědomí a chování lidí*. *Za nejobecnější kritérium, které umožní vyčlenit celý rozmanitý a rozsáhlý soubor negativních jevů od jevů ostatních, lze považovat stupeň souladu, resp. nesouladu potřeb, hodnot, zájmů, postojů, činů, rysů projevujících se v chování lidí s právními, morálními, politickými a etickými normami socialistické společnosti.* Při jejich posuzování — v souvislosti s vývojem a vztahy ve společnosti — nás může, kromě jiného, zajímat, zda lze tyto jevy ve vědomí a chování lidí nejen zjišťovat, ale i evidovat, měřit a eventuálně prognózovat jejich další vývoj. Přitom si musíme uvědomit, že negativní jevy jsou vedle výše uvedených vlivů, které plynou ze stupně vyzrálosti socialistického výrobního způsobu, determinovány dalšími faktory:

- 1) *faktory osobnostního rázu* (skutečnosti psychologické a individuálně psychologické) spjatými s psychikou a osobnostními rysy jedinců,
- 2) *faktory sociálně psychologické povahy*, spjatými především se sociální mikrostrukturou (rodina, škola, pracovní kolektiv, parta aj.),
- 3) *faktory sociálními*, spjatými s fungováním společenské makrostruktury a jejími prvky (jako jsou třídy, vrstvy a jiné velké sociální skupiny obyvatelstva) a jim odpovídajícími politickými, hospodářskými a kulturními institucemi.

Každý z těchto faktorů, z těchto základních determinant negativních jevů, je přímo i zprostředkovaně závislý a posilovaný nebo oslabovaný realitou společenského života, kterou tvoří nejen výsledky, ale i obtíže a nedostatky doprovázející budování rozvinuté socialistické společnosti, přičemž zejména některé problémy, nedostatky či obtíže ekonomického rázu (mající své specifické objektivní i subjektivní příčiny) se velmi citelně promítají do vědomí lidí.

V této úvaze se chci pokusit o určitou klasifikaci negativních jevů a způsobů jejich zjišťování. V dostupné literatuře dosud není k dispozici vyhovující třídění, vhodné pro cíl této práce. Dříve než přejdu k podrobnějšímu rozboru jednotlivých skupin a podskupin negativních jevů, musím předeslat, že téměř u každé skupiny rozlišuji ještě negativní jevy trestné (postižitelné zákonem) a netrestné (protispolečenské jevy, ale nepostižitelné zákonem). Dále (analogicky jako v soudnictví) rozlišuji negativní jevy (ať trestné či nikoli) na ty, které jsou typické pro dospělé, a na ty, které jsou typické pro mládež. (Rozlišení na trestné a netrestné je důležité zejména pro další úvahy o zjišťování a měření negativních jevů.) Návrh klasifikace je znázorněn na schématu.

Vymezení obsahu *obecných negativních jevů* není příliš těžké. Lze sem zahrnout širokou oblast jevů — od protispolečenského myšlení, hodnocení, jed-

nání a chování a psychosociální deviace až po vulgárnost, strach a utilitární vztah ke světu atd.

Tyto obecné negativní jevy je možno rozdělit do čtyř podskupin:

1. *Negativní jevy spojené s protispoločenskou činností a chováním a psychosociálními deviacemi*

Do této skupiny lze zahrnout celou škálu negativních jevů — od sebevraždy až ke kriminalitě, poruchy vzniklé z psychiatrických důvodů, dále narkomanie, alkoholismus a prostituce. Východiskem těchto jevů bývá ztišnost, agresivita (někdy ještě umocněná alkoholem či drogami), snaha o bezpracný život, touha po moci, nedbalost, spekulace, narušování občanského soužití atp. (Toto vymezení odpovídá do značné míry našemu právnímu řádu.)

2. *Negativní jevy spojené zejména s příčinami z oblasti malé efektivity výchovné činnosti*

K tomuto druhu obecných sociálně patologických jevů patří nízká úroveň kultury a vzdělání některých lidí, nízká kultura mezilidských vztahů, absence pevného životního cíle, nedostatek zájmu o sebezdokonalování apod.

Takové jevy, jako vulgárnost, vnitřní nekázeň, nečestné úmysly, neschopnost jednat za každé situace v rámci obecně přijatých pravidel slušného chování a řada dalších jsou nejen negativní samy o sobě, ale mohou vytvářet vhodnou půdu pro kvalitativní změnu těchto jevů netrestných v jevy trestné. (Je možno připomenout, že všechny nejsou jen důsledkem nedostatečné výchovy, ale mohou plynout i ze způsobu života ve společnosti.)

3. *Negativní jevy spojené s negativními city (1)*

Sem patří například strach, nerozhodnost, malomyslnost, nenávisť, stísněnost, pocit bezmoci, nedůvěra ve vlastní síly, city vyvolané potížemi, utrpením, neštěstím atd. City jsou přitom vždy atributem vědomí a chování. Vědomí, ze-

(1) City zde rozumím „prožívání vztahů člověka k okolnímu světu i k sobě samému“, viz *Filozofický slovník* 1976, s. 61.

jména každý skutek, každé jednání, jsou vždy emocionálně zabarveny a v určitém stupni emocionálně determinovány. Je-li člověk ve stavu deprese, stresu, strachu či šoku, mohou být jeho činy v rozporu s jeho skutečnými záměry, s jeho představami o morálních a sociálních následcích vlastních činů, takže se takový jedinec může snadno dopustit i trestného činu.

Negativní city mohou být tedy impulsem pro projevení asociální orientace vědomí, a proto je nutné je řadit do této podskupiny obecných negativních jevů společenského vědomí.

4. *Negativní jevy spojené s jednostranným zaměřením osobnosti*

Ve společnosti můžeme také pozorovat takové jevy, které charakterizují jednostrannost rozvoje osobnosti, tzn. přednostní rozvoj pouze určitých stránek nebo vlastností osobnosti, nebo rozvoje pouze jedné vlastnosti na úkor druhých.

Například v podmínkách rozvíjení vědeckotechnické revoluce může zvýšení role techniky, technických prostředků a technického potenciálu, neexistují-li patřičná ideologická a výchovná opatření, vyvolat nebezpečí, že se v osobnosti budou formovat technokratické a podobné názory a představy, které absolutizují význam technických disciplín a podceňují váhu lidského faktoru. Podceňování kultury, humanitních věd, literatury a umění je zpravidla důkazem jednostranného myšlení a vývoje člověka stejně tak, jako naopak podceňování techniky a technických znalostí. Jiným typem takové jednostrannosti je přednostní rozvoj určitých zájmů osobnosti. Tak například nedostatek zájmu o estetické vzdělání je zpravidla doprovázen takovými negativními jevy, jako je nedostatek vkusu, neschopnost vnímat estetické hodnoty, a tudíž i umocněním utilitárního vztahu ke světu. Absolutizace norem a požadavků morálky může vést ke vzniku moralizující osobnosti; přílišné nadšení pro umění bez zájmu o přírodní jevy a společensky prospěšnou práci může vyústit v plané estétství atd.

Vymezení zvláštních negativních jevů je, ve srovnání s těmi, které byly označeny jako obecné, poněkud složitější. Jak zkušenosti ukazují, jednotlivé složky duchovního života socialistické společnosti se v důsledku nerovnoměrnosti procesů společenského života (zejména ekonomických) a řady dalších vlivů, například působení buržoazní ideologie, nevyvíjejí stejnoměrně. Nepochybně tu působí i složitost utváření socialistického vědomí v závislosti na formování jak materiálního, tak i politického života. Do těchto zvláštních jevů je možno zahrnout například náboženské citění, egoismus, úplatkářství, zpátečnictví atd. Tato skupina je ve výše uvedeném schématu rozdělena na dvě podskupiny:

1. *Negativní jevy spojené s předsocialistickými společensko-ekonomickými formacemi (přežitky)*

Do této skupiny, podle zmíněného kritéria, je možno zahrnout *určité názory, sociální normy a zvyky, které vznikly v předsocialistických společensko-ekonomických formacích, a které se ještě projevují ve vědomí, činech, chování našich současníků.*

Sem patří především idealistický výklad světa, náboženské ideje, zbytky a vlivy buržoazní ideologie, maloburžoazní myšlení, individualismus mas a prospěchářství, projevy nacionalismu a kosmopolitismu apod.

Podle V. Rajevského [Rajevskij 1972 : 6] mají „*přežitky minulosti*“ tyto hlavní znaky:

- soukromovlastnický a egoistický charakter;
- rozpor přežitků minulosti se socialistickou ideologií a morálkou, jejich nesoulad s novými progresivními společenskými úkoly.

Tyto jevy (přežitky) mohou vyústit v jevy a chování (v závislosti na intenzitě a podmínkách), které nemusí být v rozporu s právními normami socialistické-

ho státu (náboženské cítění, apolitické odbornictví, egoismus, prospěchářství, nacionalismus aj.), a tudíž nejsou zákonem postižitelné (trestné), ale jsou v rozporu s komunistickou morálkou, s vědeckým světovým názorem, s dosaženým stupněm vědeckého poznání, s proletářským internacionalismem apod. Někdy však mohou tyto či další přežitky vyústit až v jevy a činy, které jsou v rozporu s právními normami a jsou pak trestné (např. propagování soukromého vlastnictví může vést až k poškozování socialistického vlastnictví, egoismus a koruptivní chování mohou vést až k rozkrádání socialistického majetku a korupci, individualismus může vést až k nedostatku pracovní disciplíny aj.).

2. Negativní jevy spojené se stavem rozvoje reálných společenských procesů v naší společnosti

Duchovní a kulturní život socialistické společnosti, socialistické vědomí a uvědomění dělnické třídy, třídy družstevníků rolníků a ostatních sociálních skupin může být formováno a rozvíjeno jen na základě vědeckého světového názoru, v němž jsou filozofické, ekonomické a historické poznatky sjednoceny s politickými a morálními hodnotami. Proto také *za nejvýznamnější charakteristiku socialistického člověka je nutno považovat vztah jednotlivce k socialistickému kolektivu, k práci, k socialistické společnosti vůbec.* A v této oblasti došlo k významným posunům. Vznikly nové socialistické morální hodnoty, jako je vztah člověka k práci, k míru atd. Současně zde však nacházíme také dost negativních jevů — jako je například nezodpovědný vztah k socialistickému majetku, přeceňování společenského postavení, zneužívání funkce v osobní prospěch, povyšování, potlačování socialistické demokracie, špatná pracovní morálka, reciproita služeb, byrokratismus apod. Všechny tyto jevy jsou z určitého hlediska rovněž přežitky minulosti, parazitují na nedostatečně rozvinutých socialistických společenských vztazích. Zařazovány jsou zvláště proto, že v mnohém ohledu mají specifický charakter a odraz v jednání lidí. Ve vědomí některých lidí existují rovněž rozpory mezi politickými a mravními představami, jako je například rozpor mezi proklamovaným postojem k socialismu a reálným maloměšťáckým jednáním. Ve vědomí některých lidí existuje rozpor mezi vysokým stupněm vzdělání a jejich svetonázorovými (filozofickými) představami a politickou uvědomělostí. Výsledkem těchto rozporů jsou další negativní jevy, jako například názorová reakčnost, nacionalismus, kariérismus, lhostejnost, protisocialistické akce, nezákonné opouštění republiky atd.

Rozlišení, resp. oddělení negativních jevů dospělých a mládeže je nutné z řady důvodů. *Za první* proto, že negativní jevy spojené se sociálně demografickou skupinou mládeže jsou spojené s nerovnoměrným dozráváním strukturálních komponent mladé osobnosti (fyzická zralost, intelektuální vývoj předbíhající nabytí sociálních zkušeností, uvědomění si vlastních schopností a umění je aplikovat ve společenské praxi). Řada našich i sovětských autorů zabývajících se problematikou mládeže (Matějovský, Fazik, Macháček, Lisovskij, Kon, Lipickij a jiní) poukazuje i na věkové a biopsychické zvláštnosti — mladický maximalismus, radikalismus, kategoričnost hodnocení, snahu o „vysoké ideály“, snahu projevit vlastní individuální hodnocení světa, vlastní způsob jednání, specifická hodnotová orientace atd. V určitých podmínkách mohou tato (ale i další) specifika mládeže nabývat až charakteru bariér správného uvědomění si a pochopení událostí probíhajících v reálném světě.

Za druhé proto, že nastupující generace nemá vlastní zkušenosti z období kapitalismu; vedle docenění socialistické reality má přirozeně kritický postoj k nedostatkům a chybám. To samo o sobě ještě není negativním jevem, pokud je hledáno pozitivní východisko a kritika nemíří proti samotným základům socia-

lismu. Zároveň nelze nevidět, že pod vlivem soudobého kapitalistického životního stylu i část naší mládeže přejímá některé vnější efekty tohoto způsobu života. Je ovšem známé, že s postupem zapojování mladé generace do pracovního procesu a nabýváním životních zkušeností se tyto jevy přezívají. „Starší“ část mladé generace se postupně mění a tím se mění i tyto postoje jednotlivců.

Za třetí proto, že pohled mladých lidí na socialistické zřízení a na svět vůbec bývá často nereálný. Je totiž často ovlivněn abstraktními představami o světě. V důsledku toho mládež konfrontuje své iluze o ideální a v podstatě nereálné „mravní čistotě“ společnosti s existujícím stavem a vidí v tomto reálném světě především nedostatky. Nedokáže pochopit, že socialismus nestačí jenom teoreticky vymyslet, ale že se musí budovat v nepohodě složitostí a často ve vzájemné protikladnosti různých osobních i skupinových zájmů, a to silami, které jsou k dispozici v dané společnosti a v dané době. Z těchto „střetů“ s realitou vzniká také řada negativních jevů v jejich vědomí. Tento rozpor mezi „ideálním“ a realitou je typický pro všechny mladé lidi (v té či oné míře), tj. i v kapitalistických zemích. Socialismus vytváří naproti tomu možnosti stavět si vysoké reálné cíle spjaté zejména s rozvojem humanismu.

A konečně za čtvrté je nutné brát v úvahu, že v důsledku nesouladu nerealistických, abstraktivních ideálů a požadavků s existujícími reálnými možnostmi se může u některých mladých lidí projevovat pesimismus, nihilismus, nedůvěra ve vlastní síly, rozčarování apod. Zejména proti těmto negativním jevům je třeba energicky bojovat.

Negativní jevy projevující se u mládeže lze také posuzovat jako projevy rozporu mezi rozvinutým společenským vědomím a nerozvinutým individuálním vědomím na počátku života jednotlivce, které ale mohou vyústit v chování a činy, jež se pak dostávají do rozporu s právními normami naší společnosti.

Již z tohoto, jistě značně hrubého nástinu skutečností, které existují ve vědomí a chování našich současníků, je patrné, že zjišťovat a měřit tyto jevy je nejen neobyčejně těžké, ale v některých případech přímo nemožné.

Měřit můžeme jen takové vlastnosti sociálních objektů, které mají svůj objektivní projev [Zich 1975 : 4]. V této souvislosti je nutné si uvědomit, že ve společenském a zákonitě i v individuálním vědomí všech lidí se projevují jak obecné vlastnosti a funkce, vzájemně provázané a spojité, tak i poměrně zvláštní rysy, které se uplatňují vždy jen v určitých jeho okruzích. Emocionální představy, zájmy, citění, smýšlení, postoje a návyky jsou přímými odrazy jevů, vnitřním doprovodem činností, bezprostředních reakcí na skutečnost, prvními nástroji signalizujícími změny. Tyto spontánní názorové a hodnotící postoje zůstávají zpravidla na povrchu jevů. Netečnost vůči rozumu, ale i zapojení rozumové argumentace pod dominantní nadvládu zájmů a emocí, může vést k deformacím postojů. A právě postoje zahrnují prvky poznávací, představotvorné, emocionálně afektivní a hodnotově volní. Jsou projevem psychiky a vědomí, které má nejbližší k praktické činnosti a také nejvíce podléhá jejímu vlivu. V postojích se mísí přímá odezva na skutečnost, a to se zapojením racionálních prvků. Je tudíž velmi důležité znát převládající postoje lidí ve větších i menších skupinách i u jednotlivců. Postoj je totiž jednou z nezbytných součástí sociální psychiky, v podstatě je to hodnotící vztah. Negativním pak je ten postoj, který neodpovídá objektivním podmínkám života společnosti, který vede k nedocenení obecného zájmu, a tudíž zahrnuje negativní stav vědomí a směřuje k činům negativního charakteru.

Podle mého názoru nelze zatím dostatečně spolehlivě zjišťovat a měřit větší negativních jevů ve vědomí lidí. Je to možné až ve fázi, kdy jsou tyto jevy manifestovány alespoň v určitých postojích (protože postoje už jsou takovým

projevem vědomí, obsahujícím „tendenci k jednání“, mající nejbližší k praktické činnosti). Jsou však známy případy, kdy z latentní podoby s negativními jevy byla vydedukována jejich jevová podoba v činech, a to zejména trestných, a podle toho bylo i s některými lidmi apriorně nakládáno [Klicperová—Srnc 1984 : 279]. (Známé jsou zejména ty případy, kdy etnická příslušnost byla považována za latentní podobu negativních jevů, například u cikánů, černochoů apod., takže v některých zemích vešla do právního podvědomí ostatních lidí jako apriorní postoj.) Podle výše uvedeného dělení negativních jevů lze téměř všechny jevy, které jsou v rozporu s právními normami, nejen zjišťovat, ale většinou i měřit. *A měřit je lze dvojím způsobem: přímou metodou, která spočívá v měření rysů osobnosti za použití psychologických testů, a nepřímou metodou, která se snaží zachytit profil osobnosti zprostředkovaně, přes kritické životní situace, jimiž byly delikventní sklony vytvářeny, nebo v nichž se manifestovaly.*

Tyto jevy (trestné) jsou také evidovány, zejména ve Statistické ročence kriminality ČSSR v třídění s dalšími identifikačními znaky (např. věkem, pohlavím, socioprofesioním postavením atd.).

Negativní jevy, které v určitém rozsahu a formě nejsou v rozporu s právními normami, je obtížné nejen zjišťovat, ale zejména měřit (jako například kariérismus, sobeckost, podlézavost, byrokratismus, utilitarismus). Některé z nich lze zjišťovat, event. měřit, většinou nepřímo — například alkoholismus, kouření, religiozita, reakčnost myšlení, nevěra apod. Výjimku tvoří negativní jevy, které jsou zjistitelné v hospodářské sféře, a to kontrolní a rozborovou činností, a dále takové jevy, jakými jsou například rozvody, sebevraždy apod. Ty lze zjistit a měřit přímo.

Jednou z dalších forem, *jak lze, do určité míry zprostředkovaně, sledovat a měřit negativní jevy, jsou metody sociologického výzkumu.* Ten může být zaměřen například na právní vědomí nebo na sociálně patologické jevy.

Další formou zjišťování a event. měření negativních jevů jsou pokusy s prognózováním delikventního chování, tzv. kriminologické prognózy.

Tyto pokusy vycházejí z toho, že míra účinného zasahování do sociální reality je závislá na schopnosti předvídat. Pro tyto prognózy chování sociálních skupin je nutné uspořádat data do stálých a spolehlivých kategorií a pak jich využít k pravděpodobnostním soudům.

Kriminologické prognózy přinesly v posledních letech určitý pokrok do předvídaní delikventního jednání, kde je nejzajímavější a zřejmě také nejobjektivnější postup vypracován v typu výpočetních prognóz, které jsou založeny na zjištění přítomnosti či nepřítomnosti určitých kritických znaků (u zkoumané osoby nebo skupiny osob) a těmto znakům je přisouzena váha úměrná jejich souvislosti s trestnou činností.

Ze součtu vah se zjistí hrubé skóre (přitom musí být k dispozici tabulka hrubých skóre pro měřenou populaci), které se vyhledá v této tabulce a z ní se pak vyčte stupeň pravděpodobnosti delikventního chování. Těchto početních testů je celá řada a liší se stavbou kritických znaků (což je obvykle záležitost psychologie) a ještě dalšími, podrobnějšími přístupy. Tyto kritické znaky nebo faktory jsou samozřejmě pro různé populace různé a i způsob jejich konstrukce je v zásadě dvojí, jak píše V. Veverka [Veverka 1969 : 3]:

- *přímá metoda*, která spočívá ve zjišťování aktuálního profilu, v měření rysů osobnosti za použití psychologických testů,
- *nepřímá metoda* zachycuje profil osobnosti zprostředkovaně, přes kritické životní situace, jimiž byly delikventní sklony vytvářeny nebo v nichž se manifestovaly.

Lze tedy shrnout:

- Psychologie je již dnes schopna přesně měřit osobnostní charakteristiky, zjišťovat a měřit s vysokou přesností směr a intenzitu postojů, zabývá se i zkoumáním potřeb, hodnot, zájmů a může odhalovat i sklony k sociálně patologickému chování.
- Sociální psychologie může zkoumat tuto problematiku ve vztahu ke společenské mikrostruktuře, pomocí sociometrických testů, může zjišťovat a měřit sociální status „vůdců“ a „tvůrců mínění“, využívat i teorie her k měření mechanismů, které se podílejí na formování společenského vědomí.
- Sociologie je schopna zjišťovat základní složky společenského vědomí ve všech jeho formách, v závislosti na sociálně třídni struktuře společnosti. Marxisticko-leninská sociologie navíc disponuje teorií veřejného mínění a teorií komunikace, která spolu s empirickými výzkumy pomáhá poznávat mechanismy utváření společenského vědomí, včetně negativních jevů. Obsahově zde hlavní problém spočívá v zobecňování poznatků o jednotlivci, tedy řešení vztahu individuálního a společenského vědomí.

A právě tyto otázky jsou významné při zkoumání mezilidských vztahů, při formování společenského a individuálního vědomí, kdy každý jedinec v interakci se sociálními podmínkami prostředí, v němž žije, rozvíjí sebe sama jako společensky platnou a odpovědnou individualitu, přičemž tento proces sociální adaptace spočívá v zajišťování adekvátnosti chování v daném sociálním prostředí (v mezích existujících možností a při dodržování stanovených sociálních norem, včetně právních). Nedodržování těchto norem dává vzniknout negativním jevům a společnost si pak potřebuje ujasnit obsah těchto negativních jevů ve vědomí současného člověka. Výše uvedená klasifikace negativních jevů je pokusem (jedním z možných) o toto ujasnění, které by mohlo svým způsobem přispět k překonávání rozporů mezi jednotlivcem a společností, mezi osobními a celospolečenskými zájmy.

Literatura

- Fazik, A.: *Mládež ve společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
- Filipec, J. — Filipcová, B.: *Socialistický způsob života — skutečnost i program*. Praha, Horizont 1980.
- Filozofický slovník*. Praha, Svoboda 1976.
- Helus, Z.: *Psychologické problémy socializace osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.
- Hlavní směry hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1986—1990 a výhled na období do roku 2000*. Praha, Rudé právo 1986.
- Hyhlík, F. — Nakonečný, M.: *Malá encyklopedie současné psychologie*. Praha, SPN 1973.
- Jakovlev, A. M.: *Zločinnost a sociální psychologie*. Praha, Orbis 1973.
- Klicperová, M. — Srnec, J.: *Charakteristiky sociálního chování*. In: Sborník „K vybraným sociologickým a psychologickým aspektům sociální patologie. ČSS při ČSAV 1984.
- Kolaříková, O.: *Problémy struktury osobnosti*. Praha, Academia 1981.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.
- Kudlík, A.: *K některým problémům prevence kriminality*. Socialistická zákonnost 1979, č. 5.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 31*. Praha, Svoboda 1955.
- Linhart, J.: *Vývoj vědomí člověka a společnost*. Praha, Academia 1984.
- Lipickij, V. I.: *Trudovoj semestr*. Moskva, Mysl 1975.
- Lisovskij, V. T. — Ikonnikova, S. N.: *Molodož o sebe i svojich sverstnikach*. Lenin-grad, LGU 1969.

- Macháček, L.: *SZM a mládež*. Bratislava, Smena 1981.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1956.
- Matějovský, A.: *Mládež a společnost*. Sociologický časopis 1971, č. 6.
- Mužik, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981.
- Obzina, J. a kol.: *Příčiny a podmínky trestné činnosti*. Praha, Academia 1983.
- Plechanov, G. V.: *O vývoji monistického názoru na dějiny*. Praha, Svoboda 1951.
- Rajevskij, V.: *Beskompromisná borba s přežitkami prošlogo*. Kommunist 1972, č. 6.
- Stěpaňan, A. C.: *Duchovní svět rozvinuté socialistické společnosti*. Praha, Svoboda 1982.
- Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980.
- Večuka, K.: *Ke zvýšené kriminalitě mladistvých cikánů*. Prokuratura 1979, č. 4.
- Veverka, V. — Šedivý, V.: *Výzkumy trestné činnosti a hrubé nekázně v armádě*. Československá kriminalistika 1969, č. 3.
- Vítek, K.: *Geneze protispoločenského jednání*. Praha, SPN 1977.
- Zich, F.: *Měření vlastností sociálních objektů*. Sociologický časopis 1975, č. 4.
- Zich, F.: *Životní způsob mládeže*. Impuls 1975, č. 3.

Резюме

A. Кунстова: Возможности выявления и измерения негативных явлений в сознании людей

Социалистический человек, формируемый противоречивыми условиями эпохи перехода от капитализма к коммунизму, еще не является человеком полностью и всесторонне развитым. Для данного этапа характерно углубление единства и рост в глубокой взаимообусловленности и интеграции социалистических, политических, социальных и культурных сторон общественных процессов. Все это детерминирующим образом отражается в сознании и в потребностях развития и формирования сознания. Социалистическое сознание является классовым сознанием, связанным с познанием антагонистической противоречивости капитализма и социализма, оно формируется в условиях революционных преобразований общества и в условиях интенсивной классовой борьбы в современном мире. Общественное сознание в целом и его отдельные виды выполняют одновременно в своем развитии познавательную, оценочную, мировоззренческую и воспитательную функции. Но общественное сознание также является противоречивым. В общественном и индивидуальном сознании и в период развитого социализма возникают — и сравнительно еще долго будут существовать — противоречия между теоретическими знаниями и обычными представлениями, противоречия между формально принятыми социалистическими нормами и принципами и фактически признаваемыми ценностями и демонстрируемым поведением, равно как и другие противоречия. Все эти явления в сознании и поведении людей, нарушающие принципы коммунистической морали, можно подвести под понятие «негативные явления в сознании и поведении людей». Эти явления представляют значительный интерес в связи с оценкой развития общества и отношений внутри общества; поэтому нас должно интересовать также, можно ли эти явления в сознании и поведении людей не только выявлять, но и измерять, эвент. прогнозировать их дальнейшее развитие. Настоящая статья представляет попытку реализации одного из возможных подходов к решению этой проблематики.

Summary

A. Kunstová: Possibilities of Ascertaining and Measuring Negative Phenomena in the Consciousness of People

Socialist man, formed by the contradictory conditions of the epoch of transition from capitalism to communism, is not yet a human being fully developed in all directions. Characteristic of this stage is an intensification of unity and growth in intense mutual conditioning, as well as an integration of the socialist, political, social and cultural aspects of social processes. All this decisively reflects itself in consciousness, and also in the needs of the development and formation of consciousness. Socialist consciousness is class consciousness connected with the cognition of the antagonistic contradictoriness of capitalism and socialism; it is formed under the conditions of revolutionary changes taking place in society, and under the conditions of an intensive class struggle in the present world. Social consciousness as a whole, but also its individual types simultaneously fulfil in their development the cognitive, valuating, world-view and educational functions. Social consciousness, however, is also permanently contradictory. Even in the epoch of advanced socialism, contradictions between theoretical knowledge and current notions, contradictions between formally accepted socialist norms and principles on the one hand and the actually acknowledged values and manifested behaviour on the other, as well as other contradictions, keep on arising in both social and individual consciousness and are going to persist for a relatively long time to come. All phenomena in the people's consciousness and behaviour contravening the principles of communist morale can be subsumed into the concept „negative phenomena in the consciousness and behaviour of people“. Their estimation is of great interest in connection with the evaluation of the society's development and the relations prevailing within society. This is why we should also take interest in whether it is possible not only to ascertain but also to measure these phenomena in the consciousness and behaviour of people, or in whether their further development is amenable to prognostication. The present paper is an attempt to work out one of the possible approaches to the solution of the above problems.